3. TEORIJA BROJEVA

3.1 Uvod

Aritmetika (računstvo) je grana matematike koja se bavi brojevima.

Danas je češći naziv za aritmetiku **teorija brojeva.**

Teorija brojeva (klasična) se bavi ponajprije prirodnim brojevima, te cijelim i racionalnim brojevima.

Algebarska teorija brojeva se bavi algebarskim brojevima, ali i apstraktnim matematičkim strukturama (ispreplitanje s algebrom).

- prvi aritmetički problemi zapisani su u starom Babilonu i Egiptu 2-3 tisuće godina prije Krista;

- važno:

  - ▲ otkriće iracionalnih brojeva, te osnovnih svojstva djeljivosti prirodnih brojeva (starogrčka matematika - prva znanja sadržana u Euklidovim *Elementima*);

  - ▲ otkriće dekadskog zapisa i nule (Indijci);

- ▲ znanja sintetizirana u europskoj srednjovjekovnoj i novovjekovnoj matematici;

- kraljica matematike (gotovo svi veliki matematičari su se bavili aritmetikom).

Neki najpoznatiji riješeni i neriješni problemi teorije brojeva:

- **Goldbachova slutnja**: svaki se paran broj $2n, 2n \geq 4$, može izraziti kao suma dva prim broja p i q, tj.

$$p + q = 2n.$$

Tvrdnja je još ne dokazana. (Nagrada 1.000.000 $)

- **10. Hilbertov problem** (**1900**): Postoji li algoritam za nalaženje rješenja Diofantske jednadžbe[1]?

Negativan odgovor dao je Matijašević 1970.

---

[1] **Diofant** (grč. $\Delta\iota\acute{o}\varphi\alpha\upsilon\tau o\varsigma$; vjerojatno u 3. stoljeću Aleksandriji) veliki starogrčki matematičar.

Diofantska jednadžba - algebarska jednadžba s dvjema ili više nepoznanica s cjelobrojnim koeficijentima, kojoj se traže cjelobrojna ili racionalna rješenja. Ime je dobila po Diofantu koji je prvi sustavno proučavao takve jednadžbe.

▲ **Pellova jednadžba**[2]**:** Najpoznatija Diofantska jednadžba oblika

$$x^2 - dy^2 = 1,$$

gdje je d prirodan broj koji nije kvadrat. Sva pozitivna (cijela) rješenja (x_n, y_n) ove jednadžbe dana su sa

$$x_n + \sqrt{d} y_n = \left(x_0 + \sqrt{d} y_0\right)^n,$$

gdje je (x_0, y_0) prvo (”najmanje”) rješenje u prirodnim brojevima[3].

▲ **Fermatov zadnji (veliki) teorem:** Jednadžba

$$x^n + y^n = z^n,$$

gdje su x, y, z, n cijeli brojevi, nema rješenje za $n > 2$.

Teorem je konačno dokazao Andrew Wiles 1995.

---

[2] Ime jednadžbi je pogrešno dao Euler 1730. po engleskom matematičaru Johnu Pellu.

[3] Rješenje je navodno znao i Fermat (1657.), ali pripisuje se Wallisu i Brounckleru, iako je 500 godina prije riješio Bhāskara (12 st.). Postojanje najmanjeg rješenja je strogo dokazao Lagrange 1769.

▲ **Catalanova slutnja (1843):** Jedina rješenja jednadžbe

$$x^u - y^v = 1,$$

u prirodnim brojevima x, y, u, v su $3^2 - 2^3 = 1.$

Slutnju je konačno dokazao Mihăilescu 2003.[4]

■ **Teorem (Roth)**[5] Za realan algebarski broj α nejednadžba

$$\left|\alpha - \frac{p}{q}\right| < \frac{1}{q^{2+\varepsilon}},$$

gdje je $\varepsilon > 0$, ima konačno mnogo rješenja.

---

[4] Mihăilescu je dokazao da jednadžba

$$x^p - y^q = 1,$$

nema rješenja u ne-nul cijelim brojevima i prim brojevima p i q.
Ovo zajedno s rezultatima Lesbegua (1850) i Ko Chaoa (1865) dokazuje slutnju.

[5] Njemački matematičar Klaus Roth je za ovaj rezultat 1958. dobio Fieldsovu medalju.

3.2 Cijeli brojevi. Djeljivost.

Skup cijelih brojeva je skup

$$\mathbb{Z} = \{..., -2, -1, 0, 1, 2, ...\} .$$

Definicija Neka su a i b cijeli brojevi. Kažemo da a *dijeli* b ako je $a \neq 0$ i postoji $k \in \mathbb{Z}$ tako da je $b = ak$. Pišemo $a\,|b$ i čitamo "a dijeli b". Broj a nazivamo *djelitelj* broja b, a broj b *višekratnik* broja a.

Propozicija 1 Relacija "biti djelitelj" ima sljedeća svojstva:

- refleksivnost: za svaki cijeli broj $a \neq 0$ vrijedi $a\,|a$;

- antisimetričnost: za svaka dva cijela broja a i b iz $a\,|b$ i $b\,|a$ slijedi $a = \pm b$. Ako su $a, b \in \mathbb{N}$, onda slijedi $a = b$;

- tranzitivnost: ako $a\,|b$ i $b\,|c$ onda $a\,|c$.

Primjer Ako su $a, b, c \in \mathbb{Z}$, onda iz $a\,|b$ i $a\,|c$ slijedi $a\,|(nb + mc)$ za bilo koja dva cijela broja m i n.

Definicija Ako su $a, b, d \in \mathbb{Z}$ takvi da je $d \,|a$ i $d \,|b$, onda d nazivamo *zajedničiki djelitelj* od a i b.

Ako je barem jedan od brojeva a i b različit od 0, onda postoji i najveći zajednički djelitelj kojeg nazivamo *najveća zajednička mjera* (Nzm) od a i b i označavamo sa $M(a, b)$ ili $Nzm(a, b)$.

Ako su brojevi a i b različiti od 0, onda najmanji prirodan broj čiji su a i b djelitelji nazivamo *najmanji zajednički višekratnik* (nzv) od a i b i označavamo sa $v(a, b)$ ili $nzv(a, b)$.

Primjer:

- $Nzm(a, b) > 0$;
- $Nzm(a, 0) = a$, za sve $a \in \mathbb{N}$;
- $Nzm(a, b) = Nzm(b, a) = Nzm(|a|, |b|)$
  $nzv(a, b) = nzv(b, a) = nzv(|a|, |b|)$
- Ako su $a, b \in \mathbb{N}$ onda je
$$Nzm(a, b) \leq \min\{a, b\} \leq \max\{a, b\} \leq nzv(a, b);$$
- Ako je $a \in \mathbb{N}$ i $b \in \mathbb{Z}$ onda
$$a \,|b \Longrightarrow Nzm(a, b) = a.$$

Napomena: Na sličan način možemo definirati, za bilo koji konačan skup cijelih brojeva $a_1,\ a_2, ..., a_n$, $Nzm(a_1, a_2, ..., a_n)$ i $nzv(a_1, a_2, ..., a_n)$.

Propozicija 2 Neka su $a_1, a_2, ..., a_r$ i $b_1, b_2, ..., b_s$ cijeli brojevi i neka je

$$a_1 + a_2 + ... + a_r = b_1 + b_2 + ... + b_s.$$

Ako su svi gornji brojevi djeljivi s $d \in \mathbb{N}$ osim jednog onda je i taj broj djeljiv s d.

Teorem 1 (o dijeljenju) Neka su dani $a \in \mathbb{Z}$ i $b \in \mathbb{N}$ onda postoje jedinstveni cijeli brojevi q i r, $0 \leq r < b$, takvi da je

$$a = bq + r.$$

Broj q se naziva *kvocijent* pri dijeljenju a i b, a r *ostatak*.

3.3 Euklidov algoritam

Propozicija 4 Neka su $a, b, q, r \in \mathbb{Z}$ i $a = bq + r$. Onda je svaki zajednički djelitelj od a i b ujedno i zajednički djelitelj od b i r. Posebno vrijedi $Nzm(a, b) = Nzm(b, r)$.

Teorem 2 (Euklidov algoritam za nalaženje Nzm) Neka su dani $a \in \mathbb{Z}$ i $b \in \mathbb{N}$. Pretpostavimo da je uzastopnom primjenom Teorema1 dobiven niz jednakosti

$$\begin{aligned} a &= bq_1 + r_1, \quad 0 < r_1 < b \\ b &= r_1 q_2 + r_2, \quad 0 < r_2 < r_1 \\ r_1 &= r_2 q_3 + r_3, \quad 0 < r_3 < r_2 \qquad \text{(*)} \\ &\vdots \\ r_{k-2} &= r_{k-1} q_k + r_k, \quad 0 < r_k < r_{k-1} \\ r_{k-1} &= r_k q_{k+1}. \end{aligned}$$

Tada je $Nzm(a, b) = r_k$, tj. $Nzm(a, b)$ jednako je posljednjem ostatku različitom od 0. Nadalje, postoje brojevi $s, t \in \mathbb{Z}$ takvi da je

$$Nzm(a, b) = r_k = sa + tb, \qquad \text{(**)}$$

tj. r_k se može izraziti kao linearna kombinacija od a i b.

Primjer Odredite $d = Nzm(252, 198)$ i prikažite d kao linearnu kombinaciju brojeva 252 i 198.

Napomena

- U Euklidovom algoritmu smo pretpostavili da je $b > 0$ što nije bitno ograničenje jer je $Nzm(a, b) = Nzm(|a|, |b|)$;

- ako su $a, b \in \mathbb{N}$ i $a < b$, onda u prvom koraku imamo $a = b \cdot 0 + a$, pa a i b zamijene mjesta.

- Primijetimo da je

$$\left\lfloor \frac{a}{b} \right\rfloor = q_1, \quad \left\lfloor \frac{b}{r_1} \right\rfloor = q_2, \quad \left\lfloor \frac{r_1}{r_2} \right\rfloor = q_3 \ \ ...,$$

  gdje je $\lfloor x \rfloor$ *najveći cijeli dio* od x, tj. $\lfloor x \rfloor = q$ gdje je q najveći cijeli broj $\leq x$.

- Brojevi $s, t \in \mathbb{Z}$ u (**) nisu jednoznačno određeni, jer je npr.

$$Nzm(a, b) = sa + tb = (s + b)\, a + (t - a)\, b,$$

Posljedica 1 Neka su $a, b \in \mathbb{Z}$ i $d \in \mathbb{N}$ takvi da $d\,|a$ i $d\,|b$. Onda $d\,|Nzm(a, b)$.

Teorem 3 Ako je barem jedan od brojeva a, $b \in \mathbb{Z}$ različit od 0, onda je

$$Nzm(a,b) = \min\{sa + tb \,|\, s,t \in \mathbb{Z} \text{ i } sa + tb > 0\}\,.$$

Definicija Kažemo da su cijeli brojevi a i b *relativno prosti*, ako je $Nzm(a,b) = 1$.

Propozicija 5 Neka su $a,b,c \in \mathbb{Z}$ takvi da su a i b relativno prosti i $b\,|ac$, onda $b\,|c$.

Propozicija 6 Neka su $a,b \in \mathbb{Z}$ i $c \in \mathbb{N}$. Tada vrijedi:

i) $Nzm(ca,cb) = cNzm(a,b)$,

ii) ako $c\,|a$ i $c\,|b$, onda je $Nzm(\frac{a}{c},\frac{b}{c}) = \frac{1}{c}Nzm(a,b)$. Posebno, ako je $d = Nzm(a,b)$, onda su $\frac{a}{d}$ i $\frac{b}{d}$ relativno prosti.

Primjena gornjih rezultata:

Jednadžbu oblika

$$ax + by = c, \tag{1}$$

gdje su a,b,c zadani cijeli brojevi kojoj tražimo cjelobrojna rješenja x i y nazivamo *Diofantska jednadžba* prvog stupnja s dvije varijable.

Propozicija 7 Neka su $a, b, c \in \mathbb{Z}$ zadani cijeli brojevi. Diofantska jednadžba (1) ima rješenje onda i samo onda ako $Nzm(a, b)\,|c$.

3.4 Prosti brojevi. Osnovni teorem aritmetike.

Nadalje ćemo promatrati samo skup prirodnih brojeva $\mathbb{N}$. Djelitelje nekog broja $a \in \mathbb{N}$ gledat ćemo samo u skupu $\mathbb{N}$.

Definicija

- Svaki prirodan broj $a > 1$ ima uvijek dva djelitelja 1 i a i njih nazivamo *trivijalni djelitelji*.

- Za prirodan broj $p > 1$ kažemo da je *prost broj* (ili *prim broj*) ako ima samo trivijalne djelitelje.

- Prirodan broj $a > 1$ koji nije prost nazivamo *složen broj*.

Primjer Prvi prosti brojevi su: 2, 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19, 23, 29, 31, 37, ...

Ako želimo naći sve proste projeve $\leq a$, koristimo jednostavni postupak kojeg nazivamo **Eratostenovo sito:**

- Ispišemo, po redu, sve prirodne brojeve od 1 do a;
- Križamo 1;
- Zaokružimo 2 (prost) i križamo sve višekratnike od 2;
- Prvi preostali 3 (prost) zaokružimo i križamo sve višekratnike od 3 (koji nisu već prekriženi);
- Prvi preostali 5 (prost) zaokružimo i križamo sve višekratnike od 5 (koji nisu već prekriženi);
- ....
- Algoritam završava u konačno koraka, a zaokruženi brojevi su prosti.

Primjer Nađimo sve proste brojeve ≤ 60 pomoću Eratostenovog sita.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60

Djelitelje od $a \in \mathbb{N}$ nazivamo još i *faktorima*., a prikaz $a = bc$ gdje su $b, c \in \mathbb{N}$ *faktorizacija* prirodnog broja a. Ako je djelitelj od b prost broj, nazivat ćemo ga *prostim djeliteljem* (ili prostim faktorom) od a.

Cilj nam je dokazati Osnovni teorem aritmetike.

Nekoliko pomoćnih tvrdnji:

Lema 1 Neka je prirodan broj $a > 1$ i neka je p najmanji djelitelj od a koji je veći od 1. Tada je p prost.

Lema 2 Neka je $a \in \mathbb{N}$. Za svaki prost broj p je ili $Nzm(p, a) = 1$ ili $p \,|a$.

Propozicija 8 Ako je p prost broj i $p \,|ab$, onda $p \,|a$ ili $p \,|b$.

Posljedica 2 Ako je p prost broj i $p \,|a_1 a_2 ... a_n$, onda postoji barem jedan a_i takav da $p \,|a_i$.

Teorem 4 (Osnovni teorem aritmetike) Faktorizacija svakog prirodanog broja $a > 1$ na proste faktore je jedinstvena do na poredak prostih faktora. (Ili za svaki prirodan broja $a > 1$ postoji jedinstven rastav

$$a = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdot ... \cdot p_k^{\alpha_k},$$

gdje su $p_1 < p_2 < ... < p_k$ svi različiti prosti faktori od a. Broj $\alpha_i \in \mathbb{N}$ nazivamo ***kratnošću*** prostog broja p_i.)

Posljedica 3 Ukupan broj različitih djelitelja prirodnog broja $a = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdot ... \cdot p_k^{\alpha_k}$ rastavljenog na proste faktore je

$$\tau(a) = (\alpha_1 + 1)(\alpha_2 + 1) ... (\alpha_n + 1)$$

Teorem 5 (Euklid) Skup svih prostih brojeva je beskonačan.

Propozicija 9 Neka su $a, b \in \mathbb{N}$ tada vrijedi

$$nzv(a, b) = \frac{ab}{Nzm(a, b)}$$

Napomena:

- Za $a, b \in \mathbb{Z}$ i $a, b \neq 0$ imamo

$$nzv(a,b) = \frac{|ab|}{Nzm(a,b)};$$

- Tvrdnja Propozicije 8 ne vrijedi za više od dva broja;

- Dokaz prethodne propozicije daje nam još jedan način traženja $Nzm(a, b)$. Međutim ovaj način je puno složeniji nego Euklidov algoritam.

Propozicija 10 Neka su $a, b, c \in \mathbb{N}$. Ako $a\,|c$ i $b\,|c$ onda $nzv(a, b)\,|c$. Posebno, ako su a i b relativno prosti onda $ab\,|c$.

Propozicija 11 Neka su $a_1, a_2, ..., a_k \in \mathbb{Z}$ i barem jedan je različit od 0. Definirajmo niz

$$\begin{aligned} d_2 &= Nzm(a_1, a_2),\ d_3 = Nzm(d_2, a_3), ... \\ d_n &= Nzm(d_{n-1}, a_n). \end{aligned}$$

Tada je $Nzm(a_1, a_2, ..., a_n) = d_n$.

Neka su $a_1, a_2, ..., a_k \in \mathbb{Z}$ i svi različiti od 0. Definirajmo niz

$$\begin{aligned} m_2 &= nzv(a_1, a_2),\ m_3 = nzv(m_2, a_3), ... \\ m_n &= nzv(m_{n-1}, a_n). \end{aligned}$$

Tada je $nzv(a_1, a_2, ..., a_n) = m_n$.

3.5 Kongruencije

Definicija Ako prirodan broj n dijeli razliku $a - b$, onda kažemo da je *a kongruentno b modulo n* i pišemo $a \equiv b(\mathrm{mod}\, n)$. U protivnom, kažemo da a nije kongruentno b modulo n i pišemo $a \not\equiv b(\mathrm{mod}\, n)$.

Propozicija 12 Relacija "biti kongruentan modulo n" je relacija ekvivalencije na skupu $\mathbb{Z}$.

Propozicija 13 Neka su a, b, c, d cijeli brojevi:

i) Ako je $a \equiv b(\mathrm{mod}\, n)$ i $c \equiv d(\mathrm{mod}\, n)$, onda je $a \pm c \equiv b \pm d(\mathrm{mod}\, n)$ i $ac \equiv bd(\mathrm{mod}\, n)$;

ii) Ako je $a \equiv b(\mathrm{mod}\, n)$, $d \in \mathbb{N}$ i $d \,|\, n$, onda je $a \equiv b(\mathrm{mod}\, d)$;

iii) Ako je $a \equiv b(\mathrm{mod}\, n)$, onda je $ac \equiv bc(\mathrm{mod}\, nc)$ za svaki $c \in \mathbb{N}$.

Posljedica 4 Neka su a, b, k, l cijeli brojevi i neka je $a \equiv b (\bmod n)$, onda vrijedi:

i) $a \pm nk \equiv b \pm nl \ (\bmod n)$;

ii) $ak \equiv bk (\bmod n)$;

iii) Ako je $a^m \equiv b^m (\bmod n)$ za svaki $m \in \mathbb{N}$.

Propozicija 14 Neka su a, b, $c \in \mathbb{Z}$ tada vrijedi: $ca \equiv cb (\bmod n)$ ako i samo ako $a \equiv b (\bmod \frac{n}{Nzm(c,n)})$. Specijalno, ako je $ca \equiv cb (\bmod n)$ i $Nzm\,(c, n) = 1$, onda je $a \equiv b (\bmod n)$.

Napomena: Propozicije 13 i 14, te Posljedica 2 govore nam koje su operacije s kongruencijama dozvoljene a koje ne:

- Dozvoljeno je: zbrajati, oduzimati, množiti (potencirati);
- Nije dozvoljeno: općenito dijeliti (osim ako je djelitelj c relativno prost s n);
- Primijetimo da za svaki $y \in \mathbb{Z}$ postoji točno jedan $x_j \in \{0, 1, ..., n-1\}$ takav da je $y \equiv x_j (\bmod n)$.

3.6 Möbiusova funkcija i formula inverzije

Definicija *Möbiusova funkcija* $\mu : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{R}$ je funkcija koja prirodnom broju n, s rastavom na proste faktore $n = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdot ... \cdot p_k^{\alpha_k}$, pridružuje vrijednost

$$\mu(n) = \begin{cases} (-1)^k, & \text{ako je } \alpha_1 = ... = \alpha_k = 1 \\ 0, & \text{inače.} \end{cases}$$

Još definiramo $\mu(1) = 1$.

Propozicija 15 Za svaki prirodan broj $n > 1$ vrijedi

$$\sum_{d|n} \mu(d) = 0,$$

(zbraja se po pozitivnim djeliteljima d).

Teorem 6 (teorem inverzije) Ako su zadane dvije funkcije $f, g : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{R}$ i ako za svaki $n \in \mathbb{N}$ vrijedi

$$f(n) = \sum_{d|n} g(d)$$

onda je

$$g(n) = \sum_{d|n} \mu(d) f\left(\frac{n}{d}\right)$$

i obratno.

3.7 Eulerova funkcija

Definicija Neka je $\varphi(n)$ broj svih prirodnih brojeva $< n$ za koje vrijedi da su relativno prosti sa n. Definiramo $\varphi(1) = 1$. Na taj način je definirana funkcija $\varphi : \mathbb{N} \to \mathbb{N}$ koju nazivamo Eulerova funkcija.

Dakle, $\varphi(n)$ je broj brojeva u nizu $1, 2, ..., n$ koji su relativno prosti sa n.

Za Eulerovu funkciju vrijedi:

- $\sum\limits_{d|n} \varphi(d) = n$ (Gaussova formula).
- Za $Nzm(a, n) = 1$ vrijedi $a^{\varphi(n)} \equiv 1 \pmod{n}$ (Eulerova kongruencija).
- Za p prost vrijedi $\varphi(p) = p - 1$;
- Ako je p prost i $p \nmid a$ onda je $a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}$ i $a^p \equiv a \pmod{p}$ (Mali Fermatov teorem).

Teorem 7 Za svaki prirodan broj $n > 1$ vrijedi

$$\varphi(n) = n \prod_{\substack{p|n \\ p-prost}} \left(1 - \frac{1}{p}\right),$$

tj. ako je $n = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdot ... \cdot p_k^{\alpha_k}$ (rastav na proste faktore) onda je

$$\varphi(n) = n \left(1 - \frac{1}{p_1}\right)\left(1 - \frac{1}{p_2}\right) ... \left(1 - \frac{1}{p_k}\right).$$

Posljedica 5 Eulerova funkcija ima svojstvo multiplikativnosti, tj.

$$\varphi(mn) = \varphi(m) \cdot \varphi(n)$$

za sve relativno proste m, n.